

Jókai Mór nyelvi örökségének értelmezései

Tanulmányok és recenziók a *Magyar Nyelvőr* Jókai 200 jubileumi összeállításából

Ferenczi Gábor

Magyarságtudományi Intézet

A jubileumi írásoknak van egy különös kettős természetük: egyszerre ünnepelnek és vonnak mérleget. Jókai Mór születésének kétszázadik évfordulója különösen alkalmas erre, mert az életmű körül mindmáig együtt van jelen az irodalmi megbecsülés, a tudományos feldolgozás és az olvasói viszonyulások változatossága. Ez a sokféleség nem csupán a Jókai-recepció történeti sajátossága, hanem jelen idejű kérdés is: újra és újra meghatározza, miként olvasuk, tanítjuk és értelmezzük Jókai nyelvét és prózáját. Ebben a szellemben szentel külön tematikus összeállítást a Jókai-jubileum alkalmából a *Magyar Nyelvőr* 149. évfolyamának 1. száma (2025. január–március).

A jelen Jókai-összeállítás tétje ezért nem pusztán az, mit gondolunk Jókairól, hanem az is, miként gondolkodunk róla: milyen nyelvfelfogást, normaképet, valamint oktatási és értelmezési előfeltevéseket mozgósítunk, amikor Jókai nyelviségéhez közelítünk. Az összeállítás írásai Jókai nyelvének mérlegelő, elemző értelmezésére vállalkoznak, és azt vizsgálják, miként ragadható meg Jókai nyelve nem lezárt hagyományként, hanem ma is élő nyelvi jelenségként.

Az összeállítás három tanulmánya egységes szemléleti horizonton, mégis eltérő módszertani irányból közelít Jókai nyelvi világához. Közös bennük, hogy nem ítélni kívánnak Jókai nyelve fölött, hanem láthatóvá tenni annak működését, történeti beágyazottságát és esztétikai vetületét. A vizsgálódások Jókait egyszerre mutatják meg a 19. századi magyar nyelvtörténet aktív szereplőjeként, a nyelvi hatáskeltés tudatos alakítójaként és a nyelvújítás örökségével kreatívan bánó alkotóként. A tanulmányok egymás mellé rendezve olyan összképet rajzolnak ki, amelyben a szókincs gazdagsága, a retorikai érzékenység és a nyelvi innováció nem elszigetelt jelenségek, hanem egyetlen, összetett nyelvi magatartás különböző nézetei.

Az összeállításban szereplő tanulmányok: Balázs Géza: „*Gyönyörködik a szokatlan és szép szavakban*” – *Jókai és a magyar nyelv*, Adamikné Jászó Anna: *Jókai, a nyelvőr és a nyelvművész*, valamint Lőrincz Julianna – Lőrincz Gábor – Istók Béla: *Jókai Mór nyelvújítás korában és a*

nyelvújítás hatására keletkezett szavai. E három írás együttese nemcsak Jókai nyelvének gazdagságát teszi újra érzékelhetővé, hanem azt is megmutatja, milyen sokféle tudományos kérdéshez kínál ma is érvényes kiindulópontot.

Az összeállítás mindemellett két recenziót is tartalmaz, amelyek ismertetésétől e bevezetőben értelemszerűen eltekintek, de szükséges röviden utalni rájuk. Az egyik recenzió Bodnár Ildikó tollából Adamikné Jászó Anna *Jókai novellái retorikai elemzésekkel* című kötetet mutatja be, amely a novellista Jókai életművét tárja fel a retorikai elemzés részletező eszköztárával. A másik recenzió Bencze Ádám írása a Fazakas Zoltán József által szerkesztett *Jókai mint jogász* című kötetet ismerteti, amely a jog és irodalom összefüggésrendszerében vizsgálja Jókai munkásságát, különös tekintettel jogi műveltségére és közéleti szerepére. A két recenzió tematikusan tágítja az összeállítás horizontját: jelzi, hogy Jókai életműve ma is sokirányú, interdiszciplináris értelmezések tárgya, s hogy a nyelvi megközelítés szervesen kapcsolódik retorikai, jogtörténeti és kulturális olvasatokhoz. A Jókai-összeállítás egésze így nem lezárni kíván egy hagyományt, hanem újra mozgásba hozni azt: megmutatni, miként válhat Jókai nyelve ma is gondolkodásra készítő, vitára indító és újraértelmezhető tapasztalattá.

Balázs Géza: „Gyönyörködik a szokatlan és szép szavakban” – Jókai Mór és a magyar nyelv. (13–23.)

Balázs Géza tanulmánya abból a felismerésből indul ki, hogy Jókai nyelvéről mindig kettős beszéd folyik: egyszerre csodáljuk gazdagságát és kérjük számon „túlzásait”. A szerző nem újra ítéletet mond, hanem megmutatja e kettősség történeti és szemléleti gyökereit. A hangsúly nem azon van, hogy Jókai nyelve „jó” vagy „hibás”, hanem azon, miként alakult ki az a kritikai hagyomány, amely hol ünnepli, hol kérdéssé teszi ezt a nyelvi világot.

A tanulmány egyik fő erénye, hogy Jókait határozottan történeti kontextusba helyezi. Balázs világossá teszi: Jókai a köz- és irodalmi nyelv formálódásának, egységesülésének korszakában alkotott, s ez magyarázza azt az élményt, hogy nyelve egyszerre hat régiesnek és meglepően elevennek. A Jókai-szövegek mai befogadása ezért nem csupán lexikai kérdés, hanem az olvasási szokások és kulturális elvárások változásának következménye is.

A recepciótörténeti áttekintés két hangsúlyos pólus köré szerveződik. Tolnai Vilmos kritikussabb nézőpontja Jókai nyelvének feltűnő, olykor pontatlan jelenségeire érzékeny, míg Fábián Pál normatívabb megközelítése a kritikai kiadás tapasztalataiból kiindulva fegyelmezettebb leírást kínál. Balázs érdeme, hogy e két irányt nem szembeállítja, hanem egymást kiegészítő nyelvfelfogásként látta: az egyik a hatásmechanizmusokra, a másik a rendszerességre figyel.

A tanulmány középpontjában Jókai szókincse áll. Balázs meggyőzően érvel amellett, hogy a lexikai gazdagság nem pusztán halmozás, hanem strukturált sokféleség: népnyelvi elemek, régiségek, idegen és idegenszerű szavak, társadalmi nyelvváltozatok együttese hozza létre

azt a stílust, amely egyszerre közvetlen és távolságtartó. A „szokatlan és szép” szavak iránti vonzalom nem mellékes sajátosság, hanem Jókai prózájának egyik alapelve.

Különösen értékes a lexikográfiai kitekintés. A Jókai-szótár létrejöttének története és az enciklopédikus háttér szükségességének hangsúlyozása rámutat: Jókai olvashatósága ma már jelentős mértékben magyarázó apparátushoz köthető. A nyelvi megértés sok esetben kulturális és történeti tudás kérdése is.

Balázs Géza írása józan és arányos áttekintés. Nem mitologizálja Jókait, de nem is redukálja nyelvi „hibák” sorozatára. Inkább azt sugallja, hogy Jókai nyelvi hatása máig nincs teljesen feltérképezve, és hogy a róla szóló diskurzus termékenysége éppen ebben a feszültségben rejlik. A tanulmány így nem lezár, hanem irányt mutat: előkészíti a további, részletesebb elemzések terepét.

Adamikné Jászó Anna: Jókai, a nyelvőr és a nyelvművész. (24–46.)

Adamikné Jászó Anna tanulmánya abból a meggyőződésből építkezik, hogy Jókai életművében még ma is van „felfedeznivaló” – nem új kéziratokban, hanem a nyelvi működés finomszerkezetében. A szerző a jól ismert nyelvzsenit ezúttal nyelvművelőként, sőt vitázó, reflektáló „nyelvörként” állítja a középpontba, és azt bizonyítja: Jókai nyelvi világa nemcsak sokszínű, hanem tudatosan funkcionális is. Ennek rendjét a klasszikus retorika adja meg: a vizsgálat egyszerre szóhasználati és gondolatalakzati – az anekdota, az érvelés és a szellemesség felől.

A tanulmány egyik legerősebb hozadéka annak megmutatása, hogy Jókai a nyelvváltozatokat nem díszletként használja. A regiszterek, a társasági nyelv, a népi szövegvilág, a szaknyelvi rétegek vagy az idegen anyanyelvű szereplők magyarja mind illő helyre kerül: jellemez, helyzetet teremt, tempót és hangnemet szab. Adamikné jó érzékkel választ olyan példákat, amelyekből nem pusztán a „kincsház” sejlik fel, hanem az a prózaírói fegyver is, amely a sokféleséget egységbe rendezi.

Kiemelten tárgyalja a tanulmány Jókai nyelvi humorát: a szójátékot, a szellemes szóalkotást, a népetimológiák olykor megmosolyogtató logikáját, a szófajváltásokkal operáló élőbeszédszerűséget. Érdeme, hogy a késői művek városiasabb, olykor szlengesebb anyagát nem leegyszerűsítő „hanyatlásként”, hanem a megváltozott nyelvi és társadalmi környezethez igazodó stílusváltásként értelmezi: a környezet változik, a nyelv is másképp működik. Ugyanilyen meggyőző a szereplői beszéd vizsgálata: az idegen beszélők magyarjának, a nyelvjárási megszólalásoknak és a beszédhibák dramatizálásának bemutatásával a szerző azt a prózapoétikai belátást erősíti, hogy Jókainál a nyelvi „eltérés” gyakran a jellemzés legponosabb rövidítése.

A retorikai keret a tanulmány második ívében válik igazán jelentőssé: Adamikné az érvelés alakzatait, a példát, az analógiát, a meghatározás retorikai lehetőségeit és a közhelyek működését emeli ki, s mindezt úgy, hogy a nyelvi bravúr és a meggyőzés technikája ne vál-

jon szét. A paródia rövid tárgyalása pedig különösen termékeny: Jókai nemcsak nyelvűvész, hanem nyelvűvész is, aki a kritikai elvárásokra is képes játékos formában felelni.

Adamikné Jászó Anna írása példagazdag, olvasásra csábító és tanítható szemléletet kínál. Nem Jókai nagyságát akarja bizonyítani, hanem a nyelvi működés felől teszi újra hozzáférhetővé: azt mutatja meg, hogyan érdemes Jókait úgy olvasni, hogy a „szép” és a „szokatlan” ne pusztá jelző maradjon, hanem megfigyelhető, leírható, értelmezhető tapasztalat.

Lőrincz Julianna – Lőrincz Gábor – Istók Béla: Jókai Mór nyelvújítás korában és a nyelvújítás hatására keletkezett szavai. (47–61.)

A tanulmány célzottan egy kevésbé látványos, mégis kulcsfontosságú területre fókuszál: Jókai szókincsének nem a mennyiségét, hanem a képző- és összetételrendszerét vizsgálja, vagyis azt, milyen nyelvújítás kori eszközökkel és mintákkal születnek meg Jókai „új” szavai. A szerzők vállalt tézise szerint az irodalmi recepció rendre elismeri Jókai szókincsbeli bőségét, miközben a szóalkotás konkrét technikái – a képzők, a derivációs trendek, az egyszeri alakulatok – háttérben maradtak. Ezt a hiányt kívánják enyhíteni regényekből vett példák kontextuális elemzésével.

A dolgozat egyik legerősebb vonása a filológiai-módszertani fegyelem. A szerzők nem „szép” szavakat válogatnak, hanem többféle lexikográfiai és korpuszalapú támponttal vizsgálják az alakokat: a Jókai-enciklopédia mellett különféle értelmező, történeti, etimológiai szórakat, sőt digitális történeti szövegtári adatokat is felhasználnak.

Ennek köszönhetően a vizsgálat nem pusztán illusztratív: a példákhoz rendre hozzárendelődik a szó státusza (nyelvújítási alkotás, korábbi adat, későbbi sors), a jelentések köre és – ahol lehet – a használat gyakoriságának képe. Különösen beszédes, amikor egy-egy, Jókainál előforduló alak nem szerepel a Jókai-enciklopédiában: ez nem mellékszálként, hanem a lexikai feltártság korlátainak jelzéseként épül be a tanulmány érvelésébe.

A tárgyalás gerincét a nyelvújítás során felélénkült képzők adják. A szerzők olyan variánsok mentén rendezik anyagukat, amelyek a korszakban valóban termékkennyé váltak: például az *-ály/-ély, -ány/-ény, -mány/-mény, -vány/-vény* típusú képzők vagy épp a nyelvújításban kedvelt *-r* képző. A példák közül jól kirajzolódik, hogy ezek az alakulatok Jókainál nem nyelvújítási relikviák: gyakran élő, jelentéssel bíró, több regényben felbukkanó elemek, amelyek a narratív világ atmoszféráját és fogalmi pontosságát egyaránt szolgálják. Az elemzés egyik tanulsága éppen az, hogy ugyanazon szó Jókainál különféle jelentésmezők között mozoghat (lelki-erkölcsi erő vs. fizikai erő; fellángolás vs. tartós szenvedély), s ezt a mozgást a kontextus stabilizálja.

Kifejezetten izgalmas a ritkább, később meg nem honosodott alakok – illetve a *hapax legomenon* jellegű szóalkotások – kezelése. Itt a tanulmány finom különbséget tesz a „nyelvújítási” és a „jókais” kategória között: vannak olyan szavak, amelyek a korszak szóalkotási logikájából érthetőek, mégsem épülnek be tartósan a nyelvhasználatba, s vannak olyanok is,

amelyek Jókai egyéni képzeletének lenyomataiként maradnak egyszerűek. A szerzők óvatosan, de világosan jelzik: az, hogy egy szó nem épül be a köznyelvbe, nem teszi automatikusan hibássá – inkább a prózáirói kísérletezés természetét mutatja.

A szóösszetételek fejezete ugyancsak fontos részletekkel árnyalja a képet. A szerzők Tolnai nyomán rámutatnak, hogy a korszakban az összetétel a szókincsbővítés egyik kiemelt eszköze, s Jókai különösen kedveli a jelentéssűrítő, olykor „rendhagyónak” minősített összetételeket. Ezzel a vizsgálat áttérrel a figyelmet a Jókai-próza egyik lényegi tulajdonságára: arra, hogy a nyelvi gazdagság sokszor nem pusztán díszítettség, hanem tömörítő technika – egyetlen összetett szó képes látványt, fogalmat és hangulatot egyszerre sűríteni.

Összességében a tanulmány erénye, hogy a Jókai-nyelvről szóló általános értéktételeket a konkrét, ellenőrizhető leírás felé mozdítja el. Nem esztétikai ítéletekben gondolkodik, hanem nyelvtörténeti és lexikográfiai összefüggéseket tár fel: megmutatja, milyen eszközökkel kapcsolódik Jókai a nyelvújítás örökségéhez, hol követi a kor termékeny mintáit, és hol válik a szóalkotás tisztán írói gesztussá. A szöveg ezért nemcsak tudományos feldolgozásra alkalmas, hanem – a szerzők szándéka szerint – tanári, tanulói és szélesebb olvasói körben való felhasználásra is: kapaszkodót ad ahhoz, hogy a Jókai-szókincs ne csupán „gazdag” legyen, hanem elemezhető és értelmezhető is.